

Met de eerste wereldoorlog kondigden zich echter grote problemen aan voor de succesrijke firma. De produktie groeide weliswaar nog tot 1929, maar de zwakke plekken werden steeds manifester. Al tijdens de oorlog had Japan zich toegang verschaft tot de Indische markt en in Oldenzaal won het inzicht terrein dat men met een eenzijdig pakket op een eenzijdige markt kwetsbaar was. De crisisjaren sleurden Gelderman mee en het bedrijf kon slechts met moeite het hoofd boven water houden. Voorde door en door liberale ondernemers was het een bittere pil inspraak te moeten gaan dulden van meefinancierende bankiers, de overheid, collega-ondernemers en van de zich organiserende werknemers.

Na 1935 ging Gelderman als NV door het leven en kon aan een herstel beginnen dat echter door de tweede wereldoorlog weer teniet werd gedaan. Samenwerkend met de andere Twentse textielfabrikanten overleefden ze ook deze terugslag, maar met het wegvalen van de Indische markt brak in 1950 de laatste fase van het familiebedrijf aan. Alle investeringen, nieuwe Produkten en andere afzetmarkten ten spijt, bleek de mondiale overcapaciteit fnuikend. Met een drastische reorganisatie in 1966 werd de winst weliswaar hersteld, maar de bedoeling hiervan was slechts om een betere onderhandelingspositie te verwerven bij de zich onvermijdelijk aankondigende fusie. Het jaar 1970 vormt het einde van de studie; H. P. Gelderman & Zonen werd een produktiemaatschappij van Nijverdal-ten Cate. Dat het ook nadien nog lang onrustig bleef in de Twentse textiel is genoegzaam bekend.

De drie auteurs hebben een knappe prestatie geleverd. Een wetenschappelijk verantwoorde bedrijfsgeschiedenis wil nogal eens saai zijn voor niet-ingewijden. Zo niet in deze publikatie. Door het accent te leggen op de rol van de ondernemers is er een sterke personele inkleuring met boeiende details. Neem bijvoorbeeld de contacten met Thorbecke, aangewend ten bate van de aanleg van een spoorweg en het saillante verhaal over het conflict met de medefirmant Zorn van het Indische verkoopkantoor. Ook de sociale zijde van de firma wordt—zij het in mindere mate—belicht en levert interessante beschrijvingen over aanvankelijk patriarchale ondernemers en bedeesde arbeiders, welke beide groepen gaandeweg minder aan die bijvoeglijke naamwoorden gingen voldoen. Aan de basis van het boek ligt een gedegen bedrijfseconomische analyse en dus zijn we een bedrijfsbiografie met exemplarische betekenis rijker.

Th. L. M. Engelen

H. A. V. M., van Stekelenburg, *Landverhuizing als regionaal verschijnsel. Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1820-1880* (Dissertatie KUB Tilburg 1991 ; Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXXXVII; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1991, xxxv + 291 blz., f55,-, ISBN 90 70641 37 2).

In deze Tilburgse dissertatie heeft de auteur, oud-leraar geschiedenis in Vught en Den Bosch, op zeer verdienstelijke wijze geprobeerd de drijfveren en motieven te achterhalen, die speelden bij de emigratie van ca. 3.300 Noord-Brabanders naar de Verenigde Staten (vooral de Fox River Valley in Wisconsin) tussen 1820 en 1880. Canada blijft buiten beschouwing omdat er, voor zover bekend, geen Brabanders heen gegaan zijn. De tijdsafbakening is gebaseerd op de beschikbaarheid van scheepspassagierslijsten. Hiervoor heeft de Amerikaanse hoogleraar (van Nederlands-Amerikaanse komaf) Robert P. Swierenga gezorgd door deze in 1983 in druk te laten verschijnen. Van Stekelenburg heeft deze lijsten vergeleken en aangevuld met de Staten van Landverhuizingen, gemeentelijke registraties uit de jaren 1848-1877, en met gegevens uit archiefonderzoek, artikelen in kranten en andere eigentijdse publikaties. Bovendien kon Van Stekelenburg voortbouwen op het belangwekkende onderzoek dat P. R. D. Stokvis voor zijn

Leidse dissertatie (1977) over de jaren 1846 en 1847 en dat Yda Schreuder voor haar proefschrift aan de Universiteit van Wisconsin (1982) had gedaan naar de immigratie van Nederlanders in Wisconsin tussen 1850 en 1905, met name katholieken uit de Oostbrabantse gemeenten Uden, Zeeland en Boekel.

Het proefschrift valt min of meer in drie onderdelen uiteen. Zeer veel aandacht wordt door de auteur besteed aan de beeldvorming, de theorieën en de visies, die er van de zijde van economen, sociologen, historici en andere publicisten ontwikkeld zijn ter verklaring van het emigratieverschijnsel. De auteur concludeert dan — grotendeels in navolging van de socioloog J. Ellemers —, dat monocausale en wetmatige verklaringen inmiddels plaats gemaakt hebben voor erkenning van de complexiteit en dynamiek van maatschappelijke krachten, die op de mens inwerken om keuzen wel of niet te maken tot bijvoorbeeld emigratie. Een tweede onderdeel omvat de beschrijving van de missieactiviteit in Noord-Amerika en de trek van Nederlandstalige missionarissen erheen, jezuïeten, kruisheren, een enkele dominicaan en vooral wereldheren. Opvallend is de Zuidnederlandse, c. q. Belgische samenwerking met Brabantse geestelijken vóór en na 1830 in dezen. Al deze priesters, broeders en zusters vallen ook onder de definitie van landverhuizers. Slechts een enkeling fungeerde als welbewust wegbereider voor groepsemigratie naar de overkant van de oceaan. Wel heeft een aantal van hen pionierswerk verricht voor de vestiging van eigen orde of congregatie in de Verenigde Staten. Belangrijk waren ze ook voor de zielzorg onder immigranten van Nederlandse huize. Daarmee is de overgang aangegeven naar het derde onderdeel. In welken getale, uit welke groepen en waarom emigreerden negentiende-eeuwse Noordbrabanders naar de Verenigde Staten? Van Stekelenburg heeft daartoe de landverhuizing uit een achttiental plaatsen uit drie regio's: Oost-Brabant, Noordwest-Brabant en De Kempen nader onderzocht. Deze streken waren overwegend katholiek met uitzondering van Klundert en Zevenbergen, waar relatief grote aantallen hervormden en afgescheidenen leefden. Herhaaldelijk concludeert de auteurechterdatkerkelijk-godsdienstige factoren geen of een onbeduidende rol hebben gespeeld. Niet altijd is dat overtuigend. De advocaat Chr. Verwayen en pater Th. van den Broek, leider of begeleider van enkele honderden emigranten, noemden niet alleen het godsdienstig motief in hun oproepen aan katholieke aspirant landverhuizers, maar vertrokken ook op momenten (februari 1847, respectievelijk begin maart 1848), dat het antipapisme in heel Nederland geweldig levendig was, mede als reactie op de door Willem II betoonde sympathie voor de katholieken. De welwillendheid van de koning had echter in de jaren veertig niet zoveel blijvend positiefs opgeleverd. Juist omdat het lid enigzins van de ketel was, borrelde de ontevredenheid van de katholieken over. Zelfs in de eerste maanden van 1848 kon redelijkerwijs niet voorzien worden dat er in dat jaar een grondwetswijziging tot stand zou komen die van werkelijke betekenis werd voor liberalen en katholieken.

Meer overtuigend is de auteur wanneer hij laat zien dat een complex van factoren, oorzaken en motieven van psychologische, demografische, politieke, economische en sociale aard, — en dit geheel sterk lokaal en regionaal gebonden — een rol speelden bij het verschijnsel van kettigemigratie. Kettigemigratie is dan het proces van landverhuizing, waarbij de geslaagde vestiging van enkelen overzee tot gevolg heeft dat burens, bekenden of familieleden in min of meer grote getale de eersten volgen naar dezelfde regio aan de andere kant van de oceaan. Met andere woorden, niet ontwikkelingen op landelijk niveau veroorzaken emigratie, maar prikkels op het microniveau brengen mensen over de streep.

Enigzins los van deze drie complementaire onderdelen van de dissertatie staat een hoofdstuk over de acculturatie en assimilatie van de Brabanders in hun nieuwe land, beschreven aan de

hand van drie familie-geschiedenissen. Met de centrale vraagstelling van dit proefschrift heeft dit hoofdstuk weinig te maken, maar het is zeer lezenswaardig.

Alles bij elkaar is deze studie het produkt van grondig, minutieus en consciëntieus beschreven onderzoek en zeer verhelderend. Gehoopt mag worden dat het toegezegde vervolg over de aansluitende periode spoedig zal volgen. Overigens biedt dit boek voor vergelijkbaar onderzoek in een andere regio veel inspirerende aanknopingspunten. In de marge mag nog opgemerkt worden, dat Le Sage ten Broek (123) in 1850 al drie jaren dood was, dat het aandeel van Karl Marx en diens *Kommunistisch Manifest* aan de revoluties van 1848 (21) beslist niet zo voor de hand liggend is, als de auteur lijkt te veronderstellen, en dat de opname van een duidelijk kaartje van de Fox River Valley de moeite waard zou zijn geweest.

G. A. M. Beekelaar

M. Hanson, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914* (Maaslandse monografieën XLIX; Leeuwarden-Maastricht: Eisma, 1990,xlix+332 blz., f79,50, BfI370,-, ISBN 90 70052 77 6).

Dit boek is een verkorte en bewerkte versie van de dissertatie van Hanson uit 1984. Er wordt een onderdeel van de Vlaamse emancipatiestrijd in beschreven: de strijd tegen het gebruik van het Frans en voor de invoering van het Nederlands als vak en als voertaal in het middelbaar onderwijs in de provincie Limburg. In het eerste deel geeft de auteur een chronologisch overzicht van de ontwikkeling van deze taalstrijd, inclusief de daarbij optredende politieke en kerkelijke actoren, alsmede van de betekenis in deze van de Vlaamse beweging. In het uitvoerige tweede deel gaat hij, op basis van grondige bronnenstudie, na hoe het er in de praktijk van de verschillende middelbare scholen toeging.

De taalstrijd speelde zich af in drie fasen. Nadat vooral in de laatste jaren van het Koninkrijk gepoogd was het Nederlands een stevige basis in het middelbaar onderwijs te geven, kreeg na 1830 en nog sterker na de formele scheiding in 1839 het Frans weer zijn dominante positie terug. Het gebeurde zowel op de officiële (openbaar gefinancierde) als op de vrije (onder rooms-katholiek toezicht staande) scholen, op welke laatste de ook in ons land bepaald invloedrijke (zie het belangrijke proefschrift van A. F. Manning, dat, ten onrechte, niet geraadpleegd werd) uit Leiden afkomstige, maar volstrekt verfranse bisschop van Luik, C. R. A. van Bommel, grote invloed had. Hij en de andere kerkelijke autoriteiten stonden op het standpunt, dat de Vlaamse toekomstige clerus de aansluiting met de Franstalige intellectuele en politieke elite niet mocht missen, al was voorde dagelijkse praktijk van de zielzorg het gebruik van het Vlaams van veel groter belang. Een stelling, die nog heel lang de taalpolitiek van kerkelijke zijde mede zal bepalen.

De wet op het middelbaar onderwijs van 1850 had tot gevolg dat het Nederlands in beide schooltypen helemaal als voertaal verdween. Zelfs het vak Nederlands, voorzover gegeven, werd in het Frans onderwezen. Leerlingen, die de taalregels overtraden, werden effectief te schande gezet via het *signum linguae*. Voor Limburg was daarmee het middelbaar onderwijs de verfransingshaard voor toekomstige intellectuelen geworden. Hoewel uit het Vlaamse kamp steeds stemmen opgingen voor goed onderwijs in wat niet steeds even duidelijk als 'moedertaalonderwijs' aangeduid wordt en voor tenminste een gelijke behandeling van Frans en Nederlands, trad al spoedig een zekere berusting op: vernederlandsing van het onderwijs was althans op korte termijn een illusie.

Rond 1870 vond er een omslag plaats. Nederlands kreeg een betere plaats in het curriculum en